
КОГНІТИВНА ЛІНГВІСТИКА ТА ПРАГМАТИКА

Отримано: 29 листопада 2019 року

Прорецензовано: 9 грудня 2019 року

Прийнято до друку: 11 грудня 2019 року

e-mail: airinen@ukr.net

DOI: 10.25264/2519-2558-2019-8(76)-3-6

Гаценко І. О. Загадка як текст і знак. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Острог: Вид-во НаУОА, 2019. Вип. 8(76), грудень. С. 3–6.

УДК: 81'42

Гаценко Ірина Олександрівна,
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри філософії і суспільних наук
Чернігівського національного технологічного університету

ЗАГАДКА ЯК ТЕКСТ І ЗНАК

У статті досліджуються зафіксовані в різних збірках тексти українських народних загадок, їхня семантика і структура, предметом дослідження виступають різнорівневі і, особливо, внутрішньожанрові особливості тексту загадки. Традиційна загадка розглядається як мовний акт, що відбувся, з вираженими позиціями адресанта (ліва частина тексту) і адресата (права частина тексту), у якому зафіксований прадавній загальнокультурний код (шифр), що має різні соціальні функції. Доводиться, що загадка має безумовну метамовну функцію, оскільки загадується не предмет / явище / властивість, а слово, тому питальна частина загадки передусім – загадування слова, а не вираження предметних і реальних обумовленостей. Визначено, що мова загадки, з одного боку, містить загальнофольклорні одиниці, з іншої – жанрові. Загадка формує стійкий репертуар семантичних зв'язків між питальною частиною і відповіддю (відгадкою), що забезпечує множинність загадок з одним прихованим денотатом.

Зроблено висновки, що загадка є найдавнішим жанром, який має і книжне, і фольклорне походження, а також низку найважливіших жанрових характеристик: ритмічну організацію, часто віршовану форму, власну жанрову фразеологію і структуру. Текст загадки складається з описової частини і відгадки. Описова частина є своєрідною дефініцією до слова-відгадки, а в термінах семиотики вона виступає планом вираження по відношенню до розгадки – плану змісту. Обидві частини цього знака перебувають на рівні мови. Загадка виступає діалогічним текстом, що складається з функціонально питального і відповідного висловлювань і характеризується «метамовною» функцією. Описова частина загадки функціонально інтеррогативна.

Ключові слова: загадка, прихований денотат, відгадка, план вираження, типологія, смисл.

Iryna Gatsenko,

Candidate of Sciences in Philology, associate professor, associate professor of department of philosophy and social sciences
Chernihiv National University of Technology

RIDDLE AS TEXT AND SIGN

The texts of the Ukrainian folk riddles, their semantics and structure, fixed in different collections are investigated in the article, as the article of research various levels come forward and, especially, the genre features of text of riddle. A traditional riddle is examined as a language act that took place, with the expressed positions of sender (left part of text) and addressee (right part of text), the most ancient cultural code (code) that has different social functions is fixed in that. It will be that a riddle has an absolute metalinguistic function, as a not object / the phenomenon / property, but word is thought, that is why interrogative part of riddle foremost is thinking of word, but not expression of subject and real conditionalities. Certainly, that the language of riddle is arranged so that, from one side, contains folklore units, from other – genre. A riddle forms the proof repertoire of semantic connections between interrogative part and answer (by solution to a riddle) that provides multiplicity of riddles with one hidden denotation.

Drawn conclusion, that a riddle is the oldest genre, that has an and book, and folklore origin, and also row of major genre descriptions: rhythmic organization, often written in verse form, own genre phraseology and structure. Text of riddle consists of descriptive part and solution to a riddle. Descriptive part is original definition to word-solution to a riddle, and in terms of semiotics she comes forward as a plan of expression in relation to solution – plan of maintenance. Both parts of this sign are at the level of language. A riddle comes forward as dialogic text that consists of functionally interrogative and corresponding expressions and is characterized a “meta-language” function. Descriptive part of riddle functionally interrogative.

Key words: riddle, hidden denotat, solution to a riddle, plan of expression, typology, sense.

Останнім часом у мовознавстві зріс інтерес до загадок, що стало предметом дискусії серед мовознавців та літературознавців. У своїх теоретичних дослідженнях торкалися цієї теми І. Березовський, В. Анікін, Н. Захарова, А. Журинський, Е. Кьонгес-Маранда, М. Номис, Ю. Іларіонова, Е. Зубкова, А. Мойсієнко, О. Селіванова, А. Левонен, Г. Онищенко, Д. Садовников, Е. Тайлер, І. Франко, Е. Ролланд та інші.

У фольклористів не викликає сумніву той факт, що «загадки – це одна з найбільш суворо організованих народнопоетичних форм». Текст обов'язково складається з двох частин: «власне загадка, запитання та його розшифрування (відгадка, відповідь)» [23, с. 233]. Описова частина загадки є певною мірою дефініцією відгадки. Тобто у вигляді «загадкового» корпусу

ми маємо своєрідний «тлумачний словник», у якому дефініції «метафоричні, містять разом з перерахуванням ознак точно названі властивості і характеристики загаданого предмета, неправильні позначення, що відводять думки того, хто намагається розгадати загадку, від правильної відгадки» [6].

Отже, картина світу в загадці представлена переважно в основному через об'єкти матеріальної природи, що актуалізують типові, стандартні ознаки». Будучи дефініцією до слова-денотата, загадка включає в себе відомості про відгадку. Тут виникає досить важлива проблема, пов'язана зі змістом загадки: наявність або відсутність логічного зв'язку між «лівою» і «правою» частинами загадкового тексту. Деякі дослідники вважають, що на денотат не можна «вийти» логічним шляхом, загадку треба знати заздалегідь.

Так, Т.В. Цив'ян стверджує, що «механізм зв'язку запитання і відповіді здійснюється оператором перевтілення», а оскільки «може перетворюватися все на все», то це автоматично тягне за собою визнання неможливості відгадати загадку». А.Н. Журицький, розглядаючи саме такі загадки, у яких простежується тісний зв'язок між «питальною частиною» і денотатом, навпаки, стверджує, що більшість «загадкових» текстів – це «опис, мета якого – розкрити особливості об'єкта» [22].

На думку багатьох дослідників, загадка служить найкращим матеріалом для реконструкції міфопоетичної картини світу, оскільки експлікує значимі ознаки денотата, які в звичайній мовленнєвій ситуації не можуть стати предметом комунікації.

Тобто можна стверджувати, що існує безпосередній зв'язок між лівою і правою частинами «загадкового» тексту. Однак цей зв'язок навряд чи є логічно побудований, принаймні у тому розумінні логіки, коли щось сприймається причинно. У цьому випадку логіка є на рівні мови, що підтверджується однією з цілей ритуалу загадування: «Сенс ритуалу загадування полягає в перевірці збереження картини світу суспільством через певний проміжок часу» [2].

Наявність тісного зв'язку (не завжди логічно зумовленого) між двома складовими «загадкового» тексту, кожен з яких «відсилає» до іншого, нагадує відносини між експонентом і сигніфікатом мовного знака. В. Іванов в одному зі своїх досліджень розглядає пареміологічні тексти (до яких належать і загадки), які «виступають як знаки». Отже, загадка в народній культурі є знаком, де «ліва» частина тексту – план вираження, а «права» його частина – вербальна експлікація плану змісту (не випадково відгадку в науковій літературі часто називають денотатом).

Цікаво, що якщо розглядати описову частину саме як дефініцію слова-відгадки, то вона, скоріше, буде позначуваним, а не означальним. У цій «двонаправленості» полягає головна особливість загадки як знака. Причиною цього феномену є діалогічність жанру загадки. З точки зору того, хто загадує, описова частина є планом змісту. Для того, хто відгадує (він спочатку чує загадку, а потім дає відповідь), частини знака міняються місцями. Тобто загадку можна сприймати як текст, денотатом якого є деякий об'єкт, у самому цьому тексті явно не названий» [11].

Багато дослідників поділяють думку, що кожна загадка має тільки одну правильну відповідь: «не можна – відгадати приблизно: загадка вважається відгаданою тільки тоді, якщо запропоновано абсолютно правильну та єдино можливу відповідь» [2].

Дійсно, оскільки загадка передбачає діалог, а мірилом «правильності» відгадки є той, хто відгадує, «правильною» відповіддю буде лише та, яку мав на увазі адресант. Проте в загадці, як і в мовному знаку, існує «асиметрія між планом вираження» і «планом змісту»: майже однакові загадки можуть мати різні відгадки, а одне слово може описуватися в «загадковому» жанрі по-різному (пор. наступні тексти: *У воді не тоне, у вогні не горить, в землі не гниє (Ім'я). У вогні не горить, у воді не тоне і в землі не гниє (Правда)*). Відповідно до термінології, прийнятої для мовних знаків, різні тексти з однією відгадкою ми будемо вважати синонімічними, а однакові тексти з різними відгадками – омонімічними.

Загадування загадок, як вже зазначалося вище, в традиційній культурі зближувалося з ритуалом. Загадка вважалася засобом випробування мудрості. Підтвердженням нашої думки є визначення І.Березовського, який визначає загадки як стислі поетичні запитання, мудрі сентенції, які в прихованій, часто нарочито завізуалізованій формі зображують окремий предмет чи явище через інший – на основі їх певної спорідненості, часом ледве вловимої і далекої [4].

Все сказане означає, що оволодіння «загадковим» матеріалом так чи інакше переводить людину на більш високий соціальний щабель: загадка «служить не тільки як знаряддя осягнення світу, але і як потужний інструмент соціалізації. Люди, які знають відповідь на загадку, можна вважати, тим самим є вже членами одного часто езотеричного соціуму, оскільки миттєва кмітливість при відповіді зовсім не обов'язкова, адже навіть найрозумнішим героям казок, де є загадки-випробування, хтось допомагає» [14].

З огляду на мовну природу обох частин загадки, можна стверджувати, що вона є мірилом того, чи належить той, хто відгадує, до певної традиційної культури. Це перевіряється шляхом розуміння людиною міфопоетичної картини світу, під якою розуміється «сукупність світоглядних знань про світ, єдину систему поглядів, своєрідну колективну філософію, яка нав'язується як обов'язкова для всіх носіїв мови». Цікавими є спостереження І.Франка, який стверджував, що в давніх загадках «мало єсть елементів чисто національних», але є багато «спільних многим народам...» [21].

«Основною комунікативною метою жанру загадки є трансляція й перевірка знань носіїв культури про світ матеріальних цінностей, що сприяє стабілізації життєдіяльності фольклорного колективу. У традиційній культурі подібні знання з'являлися у вигляді особливого таємного коду. Завдяки присутності в традиційних текстах фольклорного коду загадки зберігали в собі особливу «ціннісну» інформацію, що виражено в описі й співвідношенні ключових для культури реалій» [7].

Необхідність володіння відповідним «кодом» для того, щоб відгадати загадку, співвідноситься з обов'язковою наявністю фонових знань у того, хто намагається зрозуміти будь-який текст: «Правильність відгадки забезпечується не тільки мовними і графічними одиницями і засобами, але і загальним фондом знань, на основі якого здійснюється текстотворення і його декодування» [5].

У загадці експлікуються як раз ті ознаки слова-денотата, які не можуть стати змістом звичайної комунікації. Це змушує припустити, що мета загадки не тільки перевірити знання відгадки, а й навчити тому, чого ми, можливо, не знали. І в тому, і в іншому випадку загадка є дуже важливим засобом соціалізації. Цікавою є думка О. Селіванової. Дослідниця в статті «Когнітивні механізми денотації української загадки» аналізує психокогнітивні механізми семіозису української загадки. Авторка виділяє три типи побудови загадок: пропорційний, образно-метафоричний, змішаний, що зумовлюють метафорич-

ність концептуальних фільтрів процедури відгадування. Дослідниця вибудовує модель ментально-психонетичного комплексу як структури репрезентації знань про денотат [16].

Отже, незважаючи на досить тривалу історію збирання та вивчення загадок, у науці немає загальноприйнятого повного і скільки-небудь чіткого визначення цього фольклорного жанру. Між тим, таке визначення необхідне для відбору матеріалу, оскільки до збірників загадок нерідко потрапляють і тексти інших енігматичних (і не тільки) жанрів, наприклад, арифметичні і логічні завдання.

У фольклористиці поширене розуміння загадки як різновиду живої образної мови, насамперед метафоричної: «Загадки – народні вислови у формі хитромудрих питань, що потребують відповіді або іносказань (метафор), зміст яких необхідно розкрити» [20]. Виняток становить позиція С.Я. Сендеровича. На його думку, «жанр народної загадки визначається не кожним своїм зразком, а своєю зразковою формою. Тільки зразкова загадка представляє жанр, інші види входять до неї на правах спорідненості із зразковою формою» [17].

З. Тарланов писав, що необхідно «розробити принципи, на основі яких можна було б досить послідовно диференціювати малі жанри усної народної поетичної творчості» [17]. Здається, що стосовно загадок такий принцип знайдено. Загадки загадуються не про поняття, а про слово. Людині, яка належить до цієї культури, слід знати або стійкі асоціації й ознаки слова, що загадується, або володіти механізмом трансформації: загадка – «жанр, що вимагає аж ніяк не відгадування, а прочитання якогось коду» [22].

Доказом цьому служать загадки, побудовані на мовній грі (з анаграмами, з питаннями про букви: *Що нижче від землі? (Небо, якщо дивитися у воду)*, з омонімами: *Що під мостом без хвоста і на мості з хвостом (Бики)*, з римуванням чи ритмізацією за допомогою алітерацій: *За лісом, за пралісом, за розсохачем бив бук бука буковим бичем (Довбня, клин, колода)*). Існують також приклади текстів, у яких прямо загадується слово: *Як написати в чотирьох клітках слово «суха трава»? (Сіно)*.

Р.О. Якобсон у дослідженні «Лінгвістика і поетика» виділяє сім функцій мовного повідомлення в залежності від того, на який елемент комунікації зміщений акцент. У науковій літературі зазначалася наявність у загадках «фатичної» [23] (тобто перевіряє наявність контакту) і «поетичної» функцій [12]. Проте головною для описової частини «загадкового» тексту є «метамовна» функція повідомлення (не випадково В.Р. Сибірцева називає ліву частину загадки «кодовою частиною» [18]): «Первинною функцією загадки залишається верифікувати, з'ясувати, чи використовує той, хто загадує загадку, і той, хто її відгадує, одну і ту ж мову, чи вживають вони мовні вирази в одному і тому ж розумінні» [18].

«Метамовна» функція визначає призначення і, отже, сенс існування загадок як жанру фольклору. Тому «справжніми» загадками можуть вважатися лише ті, які можуть бути описані за її допомогою. Враховуючи, що мова – це система, що складається зі словника і набору організованих правил (граматика), а також те, що мова фольклору – особливе явище зі своїми зв'язками і набором додаткових значень для всіх елементів, «метамовну» функцію будуть мати і загадки з відомими логічними моделями. Говорячи про «метамовну» функцію загадки, необхідно також враховувати те, що як архаїчний фольклорний жанр тісно пов'язаний з обрядом, так і вона – відповідно до етнолінгвістичної позиції Н.В. Толстого – постає єдністю трьох кодів, ізоморфних один до одного: вербального, акціонального і предметного [2].

При цьому важливо, що процес пізнання йде від слова: слово стає вихідною і кінцевою точкою пізнавального акту. Якщо справжні «загадкові» тексти мають «метамовну» функцію, «за межею» жанру існують «загадки», що перевіряють знання як таке, наприклад, біблійних текстів: *Хто дерев'яним ключем відмикав водяний замок? (Мойсей)*. Крім того, не враховуються завдання, побудовані на арифметичних підрахунках: *Йшли чоловік з дружиною, брат з сестрою да чоловік з швагром. Скільки всього людей?*, подібні загадки багато в чому побудовані на розумінні термінів спорідненості (родинні зв'язки) і на знанні відповідної логічної «загадкової» моделі.

Р. Ю. Смирнова, наприклад, зауважує, що арифметичні загадки відрізняються від фольклорних текстів (і не тільки від загадок) своїм розумінням «числа як певної кількості, яке спонукає слухача до математичних розрахунків» [19]. Навряд чи в такому випадку залишаться в жанрі загадок і тексти, розраховані виключно на кмітливість того, хто відгадує: *Мисливцю треба перевезти через річку вовка, козу і капусту. Однак човен настільки малий, що в ньому можуть поміститися тільки мисливець, а з ним або вовк, або коза, або капуста. Вовка не можна залишити з козою, а козу – з капустою. Що робити мисливцю? Як перевезти всіх на той бік річки і не допустити, щоб вовк з'їв козу або коза з'їла капусту?*

Загадка може бути визначена як стійкий мовленнєвий жанр діалогічної природи, що складається зі «стимулу» (описова частина) та «реакції» (відгадка) і характеризується «внутрішньою структурно-інформаційною цілісністю».

М. Бахтін, творець теорії мовленнєвих жанрів, стверджував, що «кожне окреме висловлювання, звичайно, індивідуальне, але кожна сфера використання мови виробляє свої відносно стійкі типи таких висловлювань» [3], які і отримали назву мовленнєвих жанрів. «При загадуванні загадок один з учасників вимовляє першу (описову) частину, а інший – другу (відповідь); отже, загадка є одним з небагатьох взаємних жанрів, який може бути реалізованим одразу двома активними виконавцями». «Форма мовлення, що характеризується зміною висловлювань двох мовців» [9], називається діалогом. Основна одиниця діалогу – «діалогічна єдність, яка складається з двох взаємозалежних і взаємозумовлених частин (стимулу і реакції), вона характеризується внутрішньою структурно-інформаційною цілісністю» [10].

Вперше кваліфікував загадку як текст, який становить складне синтаксичне ціле, В. Чернишов. Побудована на основі законів питально-відповідного діалогічного цілого, загадка є одиницею комунікативного синтаксису. Частини загадки, як і елементи діалогічної єдності, пов'язані темою, причому «зміст загадки завжди віддалений від конкретної дійсності й асоціюється з думкою про неї» [10].

Оскільки головна соціальна функція загадки – перевірка знання мовного коду, будь-який «загадковий» текст є функціонально інтеррогативним (загадки, відгадкою яких є стверджувальна чи заперечна відповідь: – Так (правильна відгадка) / Ні (неправильна відгадка або відмова відповідати). Багато дослідників відзначають, що між загадками-запитаннями і «загадками-повідомленнями» немає прагматичної відмінності, оскільки загадка «завжди залишається питанням, незалежно від того, чи є відповідна конструкція питальною з синтаксичної точки зору» [9].

Р. Конрад стверджує, що «прагматичне значення», або «комунікативний сенс» висловлювання, пов'язаний з мовленнєвою ситуацією. Так, вислів, побудований як питання, буде знаком, а формально питальне речення в ситуації прохання втратить інтеррогативність. Загадка завжди існує в ситуації питання (і в цьому полягає її відмінність від прислів'я), тому її описова частина завжди є непрямым мовленнєвим актом із збереженням вихідної функції інтеррогативності. Зазвичай питальні пропозиції мають на меті отримати від співрозмовника якусь невідому мовцеві частину змістовної інформації» [9].

Однак у ситуації загадування загадок мета адресанта висловлювання інша. Він заздалегідь знає правильну відповідь і хоче «перевірити» знання іншого співрозмовника. З цієї точки зору цікава робота Е. Н. Ліндстрем. Вона подає власну класифікацію питальних за формою висловлювань. Неважливо, чи описова частина загадки складається з одного або з декількох речень, чи є ці пропозиції формально розмовними, питальними або спонукальними.

Не можна забувати про те, що формально питальних речень у загадках небагато.

Отже, проведене нами дослідження дає можливість стверджувати, що загадка є найдавнішим жанром, який має і книжне, і фольклорне походження, а також низку найважливіших жанрових характеристик: ритмічну організацію, часто віршовану форму, власну жанрову фразеологію і структуру. Мова фольклору як особлива підсистема загальнонаціональної мови повинна вивчатися з урахуванням низки специфічних категоріальних ознак. Текст загадки складається з описової частини і відгадки. Описова частина є своєрідною дефініцією до слова-відгадки, а в термінах семиотики вона виступає планом вираження по відношенню до розгадки – плану змісту. Обидві частини цього знака перебувають на рівні мови. Загадка виступає діалогічним текстом, що складається з функціонально питального і відповідного висловлювань і характеризується «метамовною» функцією. Описова частина загадки функціонально інтеррогативна.

Література:

1. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы. Москва, 2005. 197 с.
2. Байбурин А.К. Загадка и ритуал. *Этнолингвистика текста. Семиотика малых форм фольклора. Тезисы и предварительные материалы к симпозиуму*. Москва, 1988. Ч. 1. 133 с.
3. Бахтин М.М. Проблема речевых жанров. *Бахтин М. М. Собр. соч.*: В 7 т. Москва, 1996. Т. 5. 159 с.
4. Березовський І.П. Українська народна творчість (20-30 роки ХХ ст.). Київ : Наукова думка, 1973. 152 с.
5. Валгина Н.С. Теория текста. Москва, 2003. С. 192.
6. Волоцкая З. М. Лексика болгарских загадок (Опыт составления семантического словаря загадок). *Славянское и балканское языкознание. Проблемы лексикологии*. Москва, 1983. Вып. 8. С. 188.
7. Гаценко І. Особливості мовленнєвого жанру загадки. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія» : серія «Філологія»*. Острог : Видво НаУОА, 2018. Вип. 1(69), ч. 1, березень. С. 107-110.
8. Иванов В. В. О некоторых принципах современной науки и их приложении к семиотике малых (коротких) текстов. *Этнолингвистика текста : Семиотика малых форм фольклора*. Москва, 1988. Ч. 1. С. 7-31.
9. Кенгэс-Маранда Э. Логика загадок. *Паремнологический сборник*. Москва, 1978. 252 с.
10. Кучереносов В.Е. Вопросительное предложение и диалог вопросно-ответного типа в русском языке : автореф. дисс. ... к. филол. н. Киев, 1988. 261 с.
11. Левин Ю.И. Семантическая структура загадки. *Паремнологический сборник: пословица, загадка : структура, смысл, текст* / Сост. Г. Л. Пермяков. Москва, 1978. 283 с.
12. Лекомцева М. И. Семиотические аспекты «индексальной» загадки. *Исследования в области балтославянской духовной культуры : Загадка как текст*. М., 1994. Т. 1. С. 217.
13. Митрофанова В.В. Русские народные загадки. Ленинград, 1978. 133 с.
14. Николаева Т.М. Предисловие. *Исследования в области балто-славянской духовной культуры : Загадка как текст*. Москва, 1994. Т. 1. С. 72 с.
15. Селіванова О. Когнітивні механізми полісемії українських фразем. *На терені юридичної і філологічної наук: Збірник наукових праць*. Сімферополь : Ельїно, 2006. С. 268-271.
16. Селиванова Е.А. Проблема дефиниции загадки. *Научный вестник Международного гуманитарного университета. Серия : Филология*. 2014. Вип. 9. С. 150-154.
17. Сендерович С.Я. Морфология загадки. Москва, 2008. 192 с.
18. Сибирцева В.Г. Языковая картина мира в русской загадке : дисс.... к. филол. н. Новгород, 2003. 228 с.
19. Смоляр М.О. Миромоделирующая функция жанра загадки в фольклорном дискурсе. *Вестник Томского государственного университета*. 2007. № 304. С. 18-22.
20. Топоров В.Н. Из наблюдений над загадкой. *Исследования в области балто-славянской духовной культуры : загадка как текст*. Москва, 1995. Т. 1. С. 12-18.
21. Франко І. Останки первісного світогляду в руських і польських загадках народних. *Франко І. Твори: У 50 тт. Т. 26. Літературно-критичні праці (1876 – 1885)*. Київ : Наукова думка, 1980.
22. Цивьян Т.В. Дом в фольклорной модели мира (на материале балканских загадок). *Семиотика культуры. Труды по знаковым системам*. Тарту, 1978. С. 65-85 и др.
23. Якобсон Р.О. Лингвистика и поэтика. *Структурализм: «за» и «против»*. Москва, 1975. С. 193-230.